

İran Azerbaycanı'nda Türkçülük Akımı ve Osmanlı Etkisi (1900-1925)

Ümid Niayeş*

Giriş

19. yüzyılın ikinci yarısı, İran ve özellikle Azerbaycan için önemli bir dönem sayılmaktadır. Rusya ile uzun savaşlar, ağır mağlubiyetlerle neticelenmiş, Azerbaycan'ın önemli bir kısmı Ruslar tarafından işgal edilmiş, Kaçar Türklerinin gururu lekelenmişti. Modernleşme artık bir ihtiyaç gibi kendini göstermekteydi. Kaçarlar yenilenmeyi önce ordu ve savaş sistemlerinde yürütmeyi düşünseler de bu yenilik dalgaları asırlık bir zamanda tüm hayat sahnelerini birbirinin ardından değiştirecekti.

Bu süreçte Azerbaycan ve Azerbaycan Türklerinin müstesna yeri var idi. Azerbaycan'ın bir taraftan Kafkaslarla, diğer taraftan Osmanlı ile soy, dil ve manevi bağları olduğu için İran'ın bu iki bölgeye, dolayısıyla da Batı'nın yeni düşüncelerine açılan penceresi konumuna gelmiştir. Türkçe bu üç muhit arasında entelektüel bir bağ yaradır ve yeni düşüncelerin Azerbaycan'a ve oradan da tüm İran'a yayılmasına önemli etkilerde bulunuyordu. Bu, aynı zamanda, Türkçenin Azerbaycan'da yazı dili olarak gelişmesinde de büyük ölçüde etkili olurdu.¹

Modernleşme sürecinde, millet ve milliyet anlayışları ve bu anlayışların dil ve vatanla ilgileri hakkında fikirler yeni Avrupa düşünceleri ile birlikte İran'a gelerek burada milli şura, kendini derk etmeye yeni bir yön veriyordu. İran'da milliyetçilik düşüncesi her yerden önce Azerbaycan'da ortaya çıkmaya başlamıştı. 1890'lı yıllardan itibaren güney Azerbaycan'da da etkilerini daha açık gösteren modernleşme akımı tabii ki millî düşünce alanında etkisiz olamazdı.² Artık ana dilinden, vatan dilinden söz ediliyor ve birtakım gazeteler Azerbaycan ve Ana Dili gibi adlar alıyorlardı.

* Araştırmacı, Tebriz/İRAN, umidniayesh@gmail.com

1 Sakina Berengian, *Azeri and Persian literary works in twentieth century Iranian Azerbaijan*, K. Schwarz, Berlin 1988, s. VII.

2 Vidadi Mustafayev, *Cenubi Azerbaycan Meselesinin Öğrenilmesi*, Nurlan, Bakü 2002, s. 11.

İlk Türkçe Okullar ve Türkçe Eğitim

İran'ın ilk modern tipli (Usûl-i Cedid) okulları 1888 ve 1893'te Tebriz'de açılan, öğrencilere Türk dilinde yazıp okumayı yeni usullerle öğreten "Rüşdiyye" okulları olmuştur.³ Bu okulların kurucusu, uzun süre İstanbul, Beyrut ve Kafkaslarda yaşamış Tebrizli Mirza Hasan Rüşdiyye'ydi. O, kendi okullarını Osmanlıların modern okullarını örnek alarak kurmuştu.⁴

Rüşdiyye 1894 yılında Tebriz'de yayımlanan "Vatan Dili" başlıklı ilk ders kitabını, Azerbaycan'ın ünlü pedagogu Alexei Osipovic Chernyayevski (1840-1894) tarafından 1882 yılında yayımlanan aynı adlı kitaptan esinlenerek kaleme almıştır.⁵ Rüşdiyye'nin alfabe öğretimi için uyguladığı yeni yöntem, Güney Azerbaycan'ın birçok bölgesinde gerek modern gerek geleneksel okullarda kullanılmaktaydı.⁶ Lakin bu dönemden başlayarak (19. yüzyılın sonları) bazı okullarda Türkçenin yasak olduğunu da kaynaklardan öğreniriz.⁷

İstanbul'da yayımlanan Tercüman-ı Hakikat gazetesinin 1900 yılında verdiği bir habere göre, İstanbul'u ziyaret eden Kaçar Şahı Muzaffereddin Şah (1896-1907), İran'ın maarif bakanlığına bir telgraf göndererek Azerbaycan okullarında Türkçe öğretim yasağının kaldırılmasını emretmiştir. Habere göre şah telgrafta Azerbaycan halkının eski çağlardan beri Türkçe konuştuğuna ve İran ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilerin yeniden güçlendiğine vurgu yaparak, Azerbaycan okullarında Farsça ile beraber Türkçenin de eğitimini emretmiştir.⁸ Belgede Osmanlı İmparatorluğu ile yakınlaşan ilişkilerin vurgulanması henüz 20. yüzyılın başından beri Güney Azerbaycan'da Türk diline ve onun eğitimine siyasi bir yaklaşımın mevcut olduğunun göstergisidir. Daha sonraki dönemlere ait devlet belgeleri de İranlı yetkililerin, Osmanlı/Türkiye ile sınır bölgede yaşayan Azerbaycanlıların Türk soylu olmasını komşu ülkenin buradaki nüfuzunun teminatçısı olarak görüp tehlike saydıklarını göstermektedir.

3 Nöriman Xəlilov, *Azərbaycanda Məktəb Və Pedaqoji Fikir Tarixindən*, H. Zərdabi adına Gəncə Dövlət Pedaqoji İnstitutu, Gence 1998, s. 136.

4 Cevat Heyet, *Seyri Der Zebanha ve Lehcehayə Torki*, Naşreno, Tahran 1986, s. 259.

5 Xəlilov, *age.*, s. 137.

6 Onun yazdığı "Vatan dili" kitabı o dönemde diğer ana dilli dersliklere de örnek oldu. Buna misal olarak, 1912 yılında Tebriz'de "Terbiyet" okulunun müdürü Mirza Ebdürrehim tarafından yayımlanan "Ana dili" dersliği gösterilebilir. Samed Serdariniya, *Darolfonune Tebriz, Dovvomin Merkeze Amuşeşə Aliye İran*, Şems, Tebriz 2003, s. 115.

7 Egbal Gasemi Puya, *Medarese Cedid Der Dovreye Gacariyye*, Merkeze Neşre Danesğahi, Tahran, 1998, s. 68.

8 "Devlet-i Aliye-i İran", *Tercüman-ı Hakikat*, sy. 7009-1809(1900), s. 1.

20. yüzyılın başlarına ait belgeler, o dönemden itibaren Azerbaycanlıların milliyeti, soy kökü ve Türkçe eğitim konusunun ülkenin entelektüel çevrelerinde tartışmalara yol açtığını göstermektedir. Örneğin Kalküta'da yayımlanan "Hablul'l-Metin" gazetesinin 15. numarasında (Kasım 1906) "Azerbaycan'ın Maarif ve İlim İdaresi'nin dikkati için önemli konu" başlıklı bir yazıda Azerbaycan topraklarındaki Türk dilinin varlığı Tatar ve Moğol istilaları ile ilişkilendirilir ve bu dilin orada yayılmasının Azerbaycanlıların kendilerini Farslardan farklı bildiklerine, "iki kardeş" arasında ihtilaflar yaranmasına yol açtığı yazılır ve Azerbaycanlıların kendilerini Türk adlandırmaları yersiz iddia hesap edilir. Aynı zamanda, Azerbaycan'da Türk dili ve edebiyatının yayılması uğrunda çalışanlar dolaylı olarak vatana ihanetle suçlanır, bu meselenin orada Osmanlıların nüfuzunun artmasına yol açacağına altı çizilir ve açıkça Türkçenin Azerbaycan'da yok edilmesi ve Farsça eğitimin tüm İran, o cümleden Azerbaycan'da zorunlu olması talep edilir.⁹ Bakü'de yayımlanan "İrşad" gazetesi 14. numarasında "bir Azerbaycanlı Türk" imzası ile buyazıya cevap verdi¹⁰ ve bu iki gazete arasında tartışmalar birkaç numarada devam etti. İrşad gazetesinin 266. numarasında yayımladığı bir makalede İran Azerbaycanlılarına, özellikle de Tebrizlilere okullarda çocuklarına ana dilleri olan Türkçeyi öğretmelerini, yazılar ve mektuplarını bu dilde yazmalarını önermesi¹¹ Hablul'l-Metin'in tepkisine neden olur, İran'da Farsçadan başka diğer dillerin eğitiminin gereksiz olduğunu yazarak Azerbaycanlılardan kendi okullarında Fars dilinde eğitimi esas almalarını rica eder. Aynı zamanda Osmanlıların nüfuzu ve Azerbaycan'ın İran'dan ayrılması tehlikesi bir daha vurgulanır.¹²

İran Meşrutiyet Devrimi (1905-1911) ve Osmanlı Etkisi

İran meşrutiyet devrimi Osmanlı ikinci meşrutiyeti (1908) ve Rusya'nın 1905 devrimi ile aynı döneme denk gelmektedir. Meşrutiyet devriminin bazı düşünce önderleri İstanbul'da yaşamış, orada baş veren gelişmelerden etkilenmişler. Diğer taraftan Osmanlı aydınları, özellikle de Jön Türklerin yayımladığı kitaplar ve gazeteler gizlice Tebriz'e ulaştırılırdı.¹³ Meşrutiyetin düşünce liderlerinden olan

- 9 "Nokteye Ehemme Gabele Teveccohe Edareye Məaref ve Olume Azerbaycan", *Hablul Metin*, sy. 15 (1906), s. 10.
- 10 "İrane Dair, Hablul Metinin Bir Bendine Cavab", *İrşad*, sy. 14 (1907), s. 3.
- 11 Salah Zöhrabbəyov, "İrane dair", *İrşad*, sy. 266 (1906), s. 3.
- 12 Parsa Parsanejad, "Vehdet Melliiye Heyate Kovm Est", *Hablul Metin*, sy. 22 (1907), s. 22.
- 13 İrec Afşar, *Zendegiye Tufani (Khaterate Seyyed Hasan Takizade)*, Elmi, Tahrان, 1989, s. 159.

Seyyid Hasan Takizade'nin dili ile desek, bu Türkçe kitaplar, dergiler (o cümleden Paris'te yayımlanan Şûrâ-yı Ümmet) ve Namık Kemal gibi şairlerin şiirleri Azerbaycanlıların uyanmasında ve fikir akımlarının yönlendirilmesinde önemli rol oynuyordu.¹⁴ Zaten meşrutiyet sözünü de İranlılar, Osmanlılardan alarak benimsemişlerdi.¹⁵

Daha önce de vurgulandığı gibi Osmanlılarla olan bu dil bağı aynı zamanda Türkçenin Azerbaycan'da yazı dili olarak gelişmesine de olumlu tesir göstermekteydi. Şu devirde yayımlanan gazeteleri inceledikte Tebriz ve Urumiye başta olmakla Azerbaycan'da Türkçenin yazı dili olarak kullanılması, kitlelerin “vatan ve ana dili” olan Türkçeyi okumayı öğrenmeleri, bu dilin yayılması taraftarı olan Türkçü-milliyetçi ziyalı kesimlerin var olduğunu görmek mümkündür.¹⁶

Bu devirde Türkçe veya iki dilli gazeteler de yayımlanmağa başladı. İki dilli “Azerbaycan” gazetesi, Türk dilli “Ana Dili”, “Hayrendiş”, “A Molla Emi”, “Söhbət” ve “Şeker” gazeteleri Tebriz’de, iki dilli “Feryad” ve “Ferverdin” gazeteleri Urumiye’de yayımlandı.¹⁷ Fakat bu uzun sürmeyecek ve Türkçe gazetelerin yayımlanmasını Osmanlıların nüfuzuna yol açacağını düşünen, kendilerince tehlikeli bulan merkezci milliyetçi daireler onun karşısını almağa başlayacaklardır.¹⁸ Bu devrin gazetelerinin dilini inceledikte bazılarının Osmanlıcadan etkilendiğini görmek mümkündür. Bunun en belirgin örneği Urumiye’de yayımlanan iki dilli “Feryad” gazetesi idi. Feryad’da bazı makaleler ve haberler Türk dilinde yazılırdı. Gazetenin başyazarı Mahmud Ganizde'nin fikrince “İnsan düşüncelerini ana dilinde daha iyi ifade ede biliyor,”¹⁹ Türkçe yazmakla kitlelerde daha iyi etki yaratmak mümkün olurdu.²⁰ Gazetede yer-yer Türk kimliğini öven yazıları da görüyoruz. Örneğin 1907 yılında yayımlanan hamaset dolu “Türk gençlerine” başlıklı nutukta “Türk olan babalarımız” ve “damarlardaki Türk kanına” vurgu yapılıyor, Azerbaycan gençlerine onlar ile “aynı ırktan” olan Kafkas gençlerinin terakkisini kendilerine örnek götürmesi önerilir. Ganizade bu makaleyi Namık

14 Seyyed Hasan Takizade, *Tarikhe Engelabe Meşrutiyete İran*, Ferdovs, Tahran, 2000, s. 241.

15 Takizade, *age.*, s. 245.

16 *Cerideye Mellî*, sy. 24 (1906), s. 2.

17 Berengian, *age.*, s. 47.

18 Ahmed Kesrevi, “Derbareye Azerbaycan”, *Peyman*, sy. 7 (1942), s. 477.

19 Davud Gasempur, *Orumiyeh der Dovreye Meşrute*, Perhib, Kerec, 2012, s. 225.

20 Gasempur, *age.*, s. 231.

Kemal'in bir beyti²¹ ve "Yaşasın Türk gençleri, yaşasın Azerbaycan" sözleri ile bitiriyor.²²

Meşrutiyet harekâtında okulların öğrencileri de mitinglere katılır, Türkçe etkili nutuklar söylüyorlardı. Feryad gazetesinin 21 Mayıs 1907'de yayımlanan 11. sayısında Urumiye'nin "Marifet" okulu öğrencilerinin nutuklarından biri verilmektedir. Osmanlıca etkisi açıkça kendini gösteren nutukta Türklük kimliğine vurgu yapılır, bununla övünüldü.²³

Osmanlıca ve Osmanlı edebiyatının İran'da Türk aydın kuşak tarafından benimsendiğini gösteren başka örnek meşrutiyet devrimi yıllarında Tebriz öğrencilerinden oluşan grupların kent caddelerinde gösteri yaparak Namık Kemal'in "Osmanlılarız" şiirini değiştirerek okumalarıdır:

*Amalımız,efkarmız igbal-i vetendir
Serheddimize gele bizim hak-i vetendir
Deva günü yekser görünen ganlı kefendir
İranlılarug can vererug nam alarug biz
Devade şehadette hamı kam alarug biz²⁴*

Aynı devride Tebriz'de basılan veya Bakü'den Tebriz'e gönderilen takvimlerde Osmanlı liderlerinin resimleri de yer almaktaydı. Örneğin Bakü'den Tebriz'e getirilen 1908 yılına ait takvimde V. Murad, Hasan Bey Zerdabi ve Şeyh Şamil'in yanı sıra Hasan Takizade, Abbas Ağa Serraf Tebrizi ve Mirza Melkom Han'ın fotoğrafları yer almaktaydı. 1907. yılda ise Tebriz'in yerli gazetelerinin birinde Muhammed Ali Şah, Seyyid Muhammed Tebatebayi'nin fotoğrafları yanı sıra Ahmet Ağaoğlu, Celil Memmedkuluzade ve Mithat Paşa'nın da fotoğrafları bulunan takvimin satışı için reklam yer almıştır.²⁵

İttihat ve Terakki Cemiyeti ve İran Meşrutiyet Devrimi

İran'ın Türk aydınları ile İttihat ve Terakki cemiyetinin ilişkileri meşrutiyet devriminden birkaç sene önceye dayanmaktaydı. Osmanlı topraklarında yaşayan bazı İranlılar Jön Türklerin yasaklı yayınlarını Avrupa'dan Osmanlı arazisine getirir burada tekrar yayımlıyorlardı.²⁶

21 Hun-i erbab-i hamiyet garg eder zalimleri /meşal-i efkâr-i ehrarane sönmez hun ile.

22 Mahmud Ganizade, "Khitabe (Türk Cevanlerine)", *Feryad*, sy. 9 (1907), ss. 2-3.

23 "Merifet Şagirdaninin Khitabesi", *Feryad*, sy. 11 (1907), s. 4.

24 Ahmed Kesrevi, *Tarikhe Meşruteye İran*, Emirkebir, Tahran 1977, s. 216.

25 Rehim Reisniya, *İran ve Osmani der Astaneye Garne Bistom*, C. II, Sotude, Tebriz 1995, s. 874.

26 Reisniya, *age.*, s. 857.

Meşrutiyet devriminde ise İran inkılapçıları ile temasa çok önem veren İttihat ve Terakki cemiyeti bazı mensupları o cümleden ünlü hatip Ömer Naci'yi Güney Azerbaycan'a yollar.²⁷ Ömer Naci Salmas'da Azerbaycan'ın aydınlarından olan ve İttihatçılarla yakın ilişkisi olan, Said Salmasi'yi bulur, bu şehirde onun yeni tipli okulunun müdürlüğünü yapar.²⁸

Meşrutiyet uğrunda silahlı mücadele başladığı zaman ise ittihatçılardan oluşan bir grup Salmasi'yle birlikte devlet ordusu ve devlet yanlısı yerli irticacılara karşı savaşılmaya başlamışlar. Salmasi, bu savaşların birinde Hoy şehri yakınığında öldürülmüştü. Bu savaşta meşrutiyetçiler ordusunun başkomutanı Enver paşanın amcası Halil paşaydı.²⁹

İran'a gelen ün kazanmış başka Osmanlı gönüllüsü Hafız Efendi'ydı. Tebriz yakınığındaki Merend'in meşrutiyetçi komutanlarından olan Hafız Efendi daha sonra Tebriz'e gitmiş ve Tebriz inkılapçıların Rus işgaline karşı dört günlük savaşında (21-24 Aralık, 1911) iştirak etmiş, esir düşmüş ve Osmanlı vatandaşı olduğu için gizlice öldürülmüştür.³⁰ Onun adı Azerbaycanlıların meşrutiyet kahramanlarına yazdığı bir şiirde de anılır.³¹

İran meşrutiyet devrimine katılmış İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinden Karşlı Cihangirzade İbrahim Bey ve kardeşi Aydın Paşa'nın da adlarını anmalıyız. Tebriz savaşlarının birçoğunda iştirak etmiş olan İbrahim Bey dört günlük Rus savaşından sonra, Tebriz mücahitlerinin bazısıyla birlikte kendi ülkesine geri dönmüş. Osmanlı topraklarına göçen Tebriz mücahitlerinden 150 kişilik bir grup 1913'te İbrahim Bey'le beraber Balkan Savaşı'na katılmış ve Edirne'nin kurtuluşunda şehre ilk giren bunlar olmuşlar. Tebriz savaşlarının bazısında iştirak eden Aydın Paşa ise Hoy bölgesinde öldürülmüştü.³²

İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin İran meşrutiyet devriminden başlayarak Azerbaycan'da baş veren gidişatta yer almaları ve faaliyetleri buradaki Türkçü meyillerin artmasına, milliyetçi düşüncelerin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

27 Fethi Tevetoğlu, *Ömer Naci*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1987, s. 90.

28 Tevetoğlu, *age.*, s. 92.

29 Kesrevi, *Tarikhe Meşruteye İran*, s. 875.

30 Ahmed Kesrevi, *Taikhe 18 Saleye Azerbaycan*, Emirkebir, Tahran 1977, ss. 208, 346, 350-351.

31 Settar Xan eylədi fəndi / Nurullah Xan doğra qəndi / Sərkərdələrin içində / Yaşasın Hafiz Əfəndi. Rehim Reisniya, *Heyder Əmiyloğlu der Gozer ez Tufanha*, Donya, Tehran 1981, s. 137.

32 Kesrevi, *Taikhe 18 Saleye Azerbaycan*, s. 594-595.

I. Dünya Savaşı Yılları

Birinci Dünya Savaşı ve Osmanlı ordusunun Azerbaycan'a gelmesi buradaki Türkçü akıma yön vermek ve onun gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Aslında Osmanlıların özellikle de Azerbaycan'ın batı bölgelerindeki siyasi ve manevi nüfuzu savaştan önceki yıllara dayanmaktaydı. 1909'da Urumiye'de bulunan Mehmet Emin Resulzade oradaki birçok köyün (özellikle Sünni köyler), aynı zamanda kent ahalesinin yağmacı aşiretlerden korunmak için Osmanlı koruması altına geçtiklerini yazmıştı. Bu, halk arasında Osmanlı vatandaşlığına geçmek gibi anlaşılabilir da aslında o şahısların ve köylerin Osmanlı koruması altına alınmaktan fazla bir anlam taşımamaktaydı.³³ Osmanlı korumasına giren köylere Osmanlı bayrağı asılır, birkaç Osmanlı askeri gönderilirdi.³⁴

1909 senesinde Osmanlıların Urumiye'deki konsülü Ağa Petros Balov köyünde Türkçe okul açmış, buraya İstanbul'dan öğretmen getirtmişti.³⁵

Osmanlı devletinin savaşa girmesinden hemen önce, Rus işgalinde olan Tebriz'de ahalinin önemli kısmının Osmanlı bayrağı asarak, bu devletin koruması altına geçmeleri bu kentteki Rus çevrelerince Osmanlıların Azerbaycan'da nüfuzunun artması gibi değerlendirilmiş ve bunun karşısının bir an önce alınması için harekete geçilmesi gerektiği ileri sürülmüştür.³⁶

Savaş başladıktan sonra Osmanlı ordusu 1915 yılının başlarında, Rus işgalinden sonra Osmanlı topraklarına sığınmış Azerbaycanlı inkılapçılarla birlikte Ruslara karşı savaşarak Azerbaycan'a ve Tebriz'e girer ve halk tarafından sevinçle karşılanır. Fakat tekrar geri çekilmek zorunda kalır. İkinci kez 1918'te, yine Azerbaycanlı gönüllülerle birlikte yerli halk tarafından büyük sevgi ile karşılanarak³⁷ Azerbaycan'a giren Osmanlı ordusu Azerbaycan'ın batı bölgesinde Müttefik kuvvetlerce desteklenen Ermeni-Asuri grupların Türklere karşı neredeyse altı ay süren katliamlarına son verir. Bu devirde Osmanlıları yardıma çağıran Hoy kendi ahalesinin Türk soy köklerine vurgu yapmaları, kendilerinin eskiden "Türk

33 Mehmet Emin Resulzade, *Gozareşhayi ez Engelabe Meşrutiyete İran*, çev. Rehim Reisia, Şiraze, Tehran, 1998, s. 173.

34 Mohammed Temeddun, *Ozæe İran der Cenge Cehaniye Evvel ya Tarikhe Rezaiye*, Eslamiyye, Tahran, 1971, s. 84.

35 Temeddun, *age.*, s. 84.

36 Wilhelm Litten, *Khaterate Litten Serkonsule Alman der Tebriz der Esnaye Cenge Cehaniye Evvel*, çev. Perviz Sedri, İranşehr, Tehran 1989, s. 41, 42.

37 Fetheddin Fettahi, *Sefernameye Mirza Fettah Khan Germrudî*, Tahran 1969, s. 1056.

ulusundan ve kadim Türkistan'ın pak" topraklarından olduklarını hatırlatmaları³⁸ Azerbaycan aydınlarının en azından bir kısmının kendi tarihi soy köklerinin farkında olduklarını gösterir.

Osmanlılar geldikten sonra Tebriz'de yaratılan "Azerabadegan" gazetesinin ilk sayında Azerbaycan Türklerinin tarihi geçmişini içeren yazının kaleme alınması Azerbaycan'daki Türkçü aydınların tarih ve soy köküne verdikleri önemin ve kitlenin kendi tarihi kökleri ile tanış etmesi doğrultusunda adımların gerekli olduğunu düşünmelerinin göstericisidir. "Azerbaycan ne demektir" başlıklı bu yazıyı gazetenin başyazarı, ünlü yenilikçi aydın Mirze Taki Han Rafet kaleme almış, Azerbaycan'ın eskiden beri Türklerin vatanı olduğunu yazmıştır.³⁹

Gazetenin sahibi Osmanlılar tarafından Azerbaycan valiliğine atanan Cemşid Han Mecdüssaltana Avşar idi. Mecdüssaltana bu devride Azerbaycan'ın Türkçü ziyalıları ve onların düşünceleri ile tanış olmak için mükemmel bir örnektir. O hele 1916 yılında "Türk Yurdu" dergisinde Türk edebiyatı ve tarihi hakkında övgü dolu makaleler yazmış, İran'da Türk kültürel mirasını tanıtmaya çalışmış, aynı zamanda yenicilik ve Türkçenin yabancı sözlerden arınmasını destekliyordu.⁴⁰

Osmanlılar Tebriz ve Urumiye başta olmakla Azerbaycan'ın çeşitli kentlerinde kanaat önderlerinden oluşan İttihad-ı İslam cemiyetini kurarak, yerli halkı bu örgüte celp eder, fakat kültür ve eğitim konusunu da ihmal etmiyorlardı. Urumiye'de Osmanlı ordusunun komutanı Selahattin Bey öğretmenleri Türk subayları ve kentlin ziyahlarından oluşan Türk dilli bir okul açar. Okulun müdürü Urumiyeli tanınmış din adamı ve bu kendin İttihad-ı İslam cemiyetinin başkanı Mirza Fezlullah Müctehid idi. Okulda tüm dersler Türkçe öğretilir,⁴¹Okul marşı ise Mehmet Emin Yurdakul'un "Ben bir Türk'üm dinim, cinsim uludur" mısrası ile başlayan "Cenge giderken" şiiri idi.⁴²

38 Mirza Ebulkasim Eminoşser' Khoyi, "Tarikhe Cenayat ve Tehacomate Eramene, Esmail Ağa Simitgo ve Serdar Maku der Azerbaycan", haz. Ali Sedrayi Khoyi, *Mirase Eslamiye Iran*, c. X (1999), s. 37.

39 Ahmed Kesrevi, *Zendeganiye Men*, Tahran 1944, s. 71.

40 Mecdüssaltana Avşar, "İran'da Sanayi-i Nefisesi, Eş'ar", *Türk Yurdu*, c.XIV/sy. 158(1334), ss. 254-258; Mecdüssaltana Avşar, "İran Edebiyatına Bir Nazer", *Türk Yurdu*, c. XIV/sy. 155(1334), s. 142-145.

41 Farsça yabancı dil olarak her gün bir saat öğretilirdi.

42 Ali Dehgan, *Serzemine Zertoşt, Ozae Tebü Siyasi Egtesadi Ferhengi Ectemayi Tarikhiye Rezaiye*, Ebne Sina, Tahran 1970, s. 153-154.

Fakat tüm bu çabalar Osmanlı ordusunun Azerbaycan'dan çekilmesi ile yarım kalır, Türkçe okul beş aya yakın faaliyetten sonra kapatılır.

Osmanlı Ordusunun Çekilmesinden Kaçar Sülalesinin Sonuna Kadarki Devirde Türkçülük

Osmanlı ordusunun Azerbaycan'da bulunduğu devirde daha da aktifleşen Türkçü ziyalı halkalar sonraki yıllarda da çabalarını devam ettirir ve hükümetin onların faaliyetinden, Türkiye ile olan ilişkilerinden duyduğu rahatsızlık yer yer o dönemin devlet belgelerinde aks ettirilmiştir.

Dış İşleri Bakanlığı'nın Azerbaycan kentlerindeki ofislerinden bakanlığa gönderilen mektuplarda Türkçü dairelerin faaliyetleri hakkında bilgiler verilmekte, fakat bu ziyalıların herhangi bir örgüte mensup olmaları ve ya tüm Azerbaycan'da faaliyet gösteren örgütlenmiş bir teşkilatın mevcudluğu hakkında bir belge bulunmamaktadır ve görünen o ki, farklı farklı bölgelerde münferit ziyalı halkalar ve örgütler mevcut idi.

Örneğin 5 Mayıs 1923 tarihli bir mektupta Astara'da Türkçülük yapan yerli bir halkanın mevcudluğunu öğreniriz. Astara'daki Dışişleri ofisinden gönderilen bu mektupta bazı yerli aktivistlerin adı çekilmekle beraber, Türkiye büyükelçisinin de İran'da Türk Ocağı planlarını yaymakla meşgul olduğu ileri sürülür.⁴³

Urumiye ofisinin 13 Eylül 1923 tarihli bir mektubunda ise Türk bölgelerden birçoğunda ve özellikle de Urumiye'de faaliyet gösteren Türk birliği taraftarı olan gizli gruplardan söz edilir. Urumiye'de grubun üyelerinin haftalık görüşler geçirdikleri, Türkiye'nin baş konsülü Şevket beyle sık ilişkide oldukları yazılır.⁴⁴

29 Kasım 1923 tarihine Harp Bakanlığı'ndan Kuzeybatı (Azerbaycan) ordu kumandanlığına gönderilmiş gizli bir mektupta bazı Türk subaylar ve devlet memurlarının Türk birliği propagandalarından etkilenerek Türkçülerle iş birliği yaptığını öğreniriz. Mektupta gizlice kontrol altında tutulmaları gereken Azerbaycanlı yetkililerin listesi eklenmiş, onların propagandalarını etkisiz hale getirmek için çok gizli şekilde grupların yaratılması istenilir.⁴⁵

Güney Azerbaycan'da Mehmet Emin Resulzade ile ilişkide olan şahısların bulunduğu ve onların faaliyetlerinin durdurulması için lazımı tedbirlerin

43 Kave Beyat, *Pantorkizm ve İran*, Perdise Daneş ve Şiraze, Tahran 2008, s. 84.

44 Hedayetollah Behbudi, *Ruzşomare Tarih-e Moasere İran*, C. III, Moesseseye Motaleat ve Pejuheşhaye Siyasi, Tahran 2010, s. 319.

45 Behbudi, *age.*, s. 452.

görüldüğünü ise Dış İşleri Bakanlığı'ndan 30 Mayıs 1924 tarihinde İran'ın İstanbul'daki büyükelçisine gönderilen bir mektuptan öğrenmekteyiz.⁴⁶

Yine 11 Mart 1925 tarihinde Urumiye Dış İşleri Bakanlığı ofisinden bakanlığa gönderilen bir raporda ahalinin çeşitli tabakalarından oluşan, Türk birliği taraftarlarından söz edilir ve bunların "Mellakin ve Fellahin cemiyeti" adı altında toplaşıp görüşler geçirdikleri yazılır. Raporda şu grubun Aşkarların kısa tarihi, Birinci Dünya Savaşı'nda baş verenler ve Urumiye tarihini içeren bir makale hazırladıklarını fakat son anda çapının önlenmesi yazılır.⁴⁷

İran polis teşkilatının 22 Ağustos 1925 tarihinde bir raporuna göre Urumiye'de "Türkofil komite" tespit edilmiş ve bazı üyeleri tutuklanmıştır. Bu komitenin Türkiye'nin Urumiye'deki konsolosluğu çalışanları ile irtibatta oldukları yazılır. Aralarında bir polis teşkilatı mensubunun da adı çekilen komite üyeleri Urumiye'de tanınmış şahsiyetler idi ve bazıları Meşrutiyet devriminden beri tanınan siyasetçiler idiler.⁴⁸ Osmanlı ordusunun Azerbaycan'a girdiği zaman kısa bir süre Urumiye valiliyi yapmış Moazzamossaltana⁴⁹ da bu komitenin üyelerinden idi.

Hemin devirlerde Azerbaycan'a Türkçe kitaplar ve dergiler gelir ve satılırdı. 8 Şubat 1926 tarihinde "Şefeq-e Sorkh" gazetesi Tebriz ve Azerbaycan'ın başka bölgelerine ara sıra çok sayıda Türkçe kitapların getirildiği ve halk arasında çok ucuz fiyatlara satıldığını yazıyordu.⁵⁰

Hükümetin Asimilasyon ve Türkçenin Nüfuzunun Karısını Alma Siyasetleri

Kaçarlar hâkimiyetinin son yıllarından İran aydınları halkasında egemen fikir akımına çevrilmiş İran/Fars milletçiliği hükümetler tarafından da benimsenir, özellikle de Rıza Pehlevi'nin⁵¹ hâkimiyete gelişinden sonra devletin esas ideolojisine çevrilir, İran'da yeni ulus-devletin kurulmasında temel rol oynar.

46 Nezameli Dehnevi, *Esnadi ez Revabete İran ve Torkiye (1922-1937)*, İran Dış İşleri Bakanlığı, Tahran 2007, s. 130.

47 Dehnevi, *age.*, s. 132.

48 Hedayetollah Behbudi, *Ruzşomare Tarixe Moasere İran*, C. V, Moesseseye Motaleat ve Pejuheşhaye Siyasi, Tahran 2014, s. 271.

49 Rehmetollah Khan Motamedolvezare, *Orumiye der Moharebeye Alemusuz*, Perdise Daneş, Tahran 2011, s. 214.

50 Beyat, *age.*, s. 84.

51 1921 yılında askeri darbe sonucu Ordu komutanlığı ve Savunma bakanlığını ele geçiren Rıza Pehlevi 1923 yılında Başbakan, 1925'de ise ülkenin şahı olur.

Türkçe Azerbaycan'da tehlike olarak görülür ve özellikle de Türkiye'nin buradaki muhtemel nüfuz ve etkisinin önünü kesmek için bu dilin zayıflatılması ve ortadan kaldırılması için çabalar gösterilir. Bununla beraber Azerbaycan tarih konusuna da özel dikkat gösterilir ve Azerbaycanlıların soy kökünün Türk değil de Fars menşeli olduğunu telkin eden yazılar ortaya çıkarılır.

Tüm bunlar ise Osmanlı'da başkaldıran Türkçülük ve Turancılık fikirlerinin mahdut olsa bile Azerbaycan'da nüfuz kazandığının göstericisidir. Devlet tarafından yürütülen asimilasyon siyaseti ve İrancılık propagandaları ise bu nüfuzun karşısını önlemek ve Türkçülüğün münferit aydın dairelerle mahdut kalmayıp gelecekte sosyal bir harekete çevrilmesini önlemek için idi.

Türkçenin Azerbaycan'da nüfuzu ve potansiyel gücünden duyulan korku Pehleviler devrinde hükümet ideologlarından olan Sadık Rızazade Şafak'ın 1924 tarihli bir yazısında açıkça görünmektedir:

...Eğitim İran ruhu, düşüncesi ve dilini Azerbaycan topraklarının her yerinde diriltmelidir. ...eğer bu önemli görevde gaffet olsa Türkçülüğün önünü hiçbir yolla almak olmayacak ve Türkçenin yürek okşayan yeni edebiyatı, şiirleri ve romanları, keza son 50 yılda bu dilde yayımlanan sayısız bilimsel kitaplar Azerbaycan muhitini dolduracak ve o zaman son pişmanlık fayda etmeyecek.⁵²

Azerbaycan'ı Farslaştırma siyaseti yönündeki uygulamalar ise esasen 1923 yılından başlar. İran Devlet arşivlerindeki 1923-1925 senelerine ait Tebriz, Urumiye ve Astara kentlerinde bulunan Dış İşleri Bakanlığı ofisleri ile bakanlık arasındaki mektuplaşmaları ve de Harp Bakanlığı ile Azerbaycan ordu kumandanlığı arasında cereyan eden raporlar ve yazışmaları inceleyerek, şu önlemleri sıralayabiliriz: Azerbaycan'da Fars dilinin yayılması ve Türk dilinin yok edilmesi için Farsça okulların açılması ve Fars dilli öğretmenlerin görevlendirilmesi, devlet dairelerinde Azerbaycanlı çalışanların Farslarla değiştirilmesi, Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde ilkokulların açılması için özel bir bütçenin tahsisi, öğretmenlerin okullarda Türkçe öğretimini yasaklamak, Türk dilinde kitap ve dergilerin yayınlanmasının ve Türkiye'den bölgeye getirilmesinin yasaklanması, Farsça konserlerin organizasyonu, kütüphanelerin oluşturulması, Farsça konuşan bölgelerden getirilen öğretmenlerin gözetiminde örnek anaokulların açılması vb.⁵³

52 Sadık Rızazade Şafak, *Divane Mirza Ebulkasım Aref Kazvini*, Machriqui, Berlin 1924, s. 39-40.

53 İran İslam Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Arşivi: 1302-15-36-19, 1302-45-20-87, 1303-1-7-99; Hedayetollah Behbudi, *Ruzsomare Tarixe Moasere İran*, C. IV, Moesseseye Motaleat ve Pejuheşhaye Siyasi, Tahran, 2011, s. 38, 307, 506, 571; Behbudi, *Ruzsomare Tarixe Moasere İran*, C. V, ss. 312-313.

Bu belgelerde aynı zamanda, Türkiye'nin Azerbaycan'da Türk dili, edebiyatı ve kültürünü yaymaya ve buradaki etkisini yaygınlaştırmaya çalıştığına vurgu yapılır, Azerbaycan'da Pantürkizm'in yayılmasının engellenmesi talep ediliyor,⁵⁴ Azerbaycan kentlerinde Türk Ocağı Komitelerinin yaranmasının katiiyen karşısının alınması önerilir (5 Mayıs 1923 Astara Dışişleri bakanlığı ofisinin raporu).⁵⁵

Azerbaycan bölgesinde ordu sıralarında Türk subayların, hatta Türkiye'de eğitim almış subayların görevlendirilmesi İran makamlarınca sakıncalı hesap edilirdi.⁵⁶ Dışişleri Bakanlığı Astara ofisinin 5 Mayıs 1923'te bakanlığa gönderdiği bir raporda ordu ve polis görevlilerinin tamamen Azerbaycan'ın dışından buraya getirilmesi, Azerbaycanlıları ise Fars subayları komutanlığında Fars bölgelerinde görevlendirilmesi önerilmişti.⁵⁷

İran'da anti Türk atmosfer öyle bir radikal seviyeye ulaşır ki bazı devlet yanlı aydınlar ve memurlar Azerbaycan eyaletinde yeni il ve ilçelerin yaratılması, Azerbaycan adının ortadan kaldırılması, Türkçe coğrafi adlarının değiştirilmesi yanı sıra etnik dengeni değişme ve Fars dilini yaymak için Azerbaycan'da olan tayfaları İran'ın iç arazisine göçürmeği ve oralarda Fars dilli halkları yerleştirmeği bile önerirler.⁵⁸ Tebriz'de bazı devlet dairlerinde okuma yazma bilmeyen çaycılar bile Farsça konuşmaya zorluyordular.⁵⁹ Okul öğrencileri Farsça konuşmaya zorlandırılır, Türkçe konuştukları için cezalandırılır, sadece okullarda değil mescitlerde bile vali tarafından Türkçe hitabetlerin yasaklandığı dönemler olur.⁶⁰

Fakat devlet memurlarının Türk diline karşı bu sert tutumu halk arasında tepkilere neden olur. O dönemde Tebriz'de eğitim bakanlığı memuru olan Muhammed Ali Sefvet'in yazdığına göre, Türkçe konuşma yasağı ve zorunlu Farsça konuşma ile bağlı verilen emirler Tebrizlilerin alay malzemesine çevrilmiş, kendilerine has üslupla buna itirazlarını gösterirdiler. Sefvet dil siyaseti tatbikine karşı reaksiyonlardan örnek olarak Nevruz bayramında kendisine Tebriz ve etraf kentlerden üzerinde Türkçe yazılmış tebrik kartlarının gönderilmesini yazıyordu (1926).⁶¹

54 İran İslam Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Arşivi: 1302-15-36-11.

55 Beyat, *age.*, s. 93.

56 Seyyed Ahmed Canpulad, *Sergozaşte Yek Efsere İrani*, Perdisse Daneş ve Şiraze, Tahran 2007, s. 37.

57 Beyat, *age.*, s. 93.

58 Mahmud Avşar, "Meseleye Melliyet ve Vehdete Melliyet İran", *Ayende*, sy. 8(1927), s. 567- 568; Behbudi, *Ruzşomare Tarixe Moasere İran*, C. V, s. 131.

59 Muhammed Ali Sefvet, *Tarikhe Ferhenge Azerbaycan*, Kum 1950, s. 121.

60 Sefvet, *age.*, s. 114.

61 Sefvet, *age.*, s. 114.

Azerbaycan'a Karşı Baskılar İstanbul'da Türkçü Çevrelerin Dikkat Merkezinde

Güney Azerbaycan ve İran Türkleri konusu Türkiye'de Türkçü düşünürlerin de dikkat merkezinde olmuştur. Henüz 1910'ların başlangıcında İstanbul'da Türkçülük harekâtına katılmış Kuzey Azerbaycan Türkleri bu konuya özel dikkat gösterir ve devrin neşriyatında makaleler yazıyorlardı. Örneğin Ahmet Ağaoğlu "Türk Yurdu" dergisinde yazdığı makalelerinin birinde Osmanlıları Azerbaycan Türklerini Türk değil de İranlı olarak tanımlamalarını eleştirirdi. Mehmet Emin Resulzade ise yine Türk Yurdu'nda İran Türkleri başlıklı silsile makaleler kaleme alır.⁶²

İran devletinin Türklere karşı uygulamaya başladığı asimilasyon siyasetleri ise İstanbul'da tepkiler çekiyordu. 20 Temmuz 1923'te Azerbaycan'la ilgili Türk Ocağı tarafından İstanbul'da bir konferans düzenlenir ve konferansta Ruşeni Bey İran Devleti'nin Azerbaycan Türklerine uyguladığı baskılayıcı tutumunu sert dille eleştirerek İran'da Fars boyunduruğunda yaşayan dört milyon Türkün Türkiye'den yardım beklemediklerini söyler.⁶³

Ruşeni bey 1924 senesinde yayımladığı bir makalesinde ise yine İran'daki Türklerin durumunun vahim olduğunu yazar, onların kurtarılmasının mukaddes vazife olduğunu yazar:

Zamanımızda dünyanın en câhil ve bedevi akvamı bile medeni milletlerin hâkimiyetine tahammül edemeyerek hürriyet ve istiklal için pençeleşirken, biz hâlâ gözümüz önünde dört milyon Türk kardeşimizin en sefil bir esaret altında ezilmesine lakeyd (kayıtsız) kalıyoruz. Artık mukaddes vazifemize başlayarak İran'da Farsi boyunduruğu altında inleyen bu dört milyon kardeşimizin hilasına çalışmalıyız. Biz her gün neşriyatımızla Azeri kardeşlerimize selam ve hürmet yollarken onlara hürriyet ve istiklal saadetinin yüksek zevklerini de anlatmalıyız. Bu, bizim en mukaddes vazifemizdir.⁶⁴

Ruşeni beyin çıkışları İran'da sert tepkilere neden oldu, gazetelerde aynı zamanda Azerbaycan'ın Türklüğünü inkâr eden yazılar ve makaleler yayımlandı. İran hükümeti özellikle Azerbaycan gazetelerinde Ruşeni Bey'e karşı yazıların yayımlanmasını, çıkışa itiraz olarak mitingler, konferanslar ve eylemlerin

62 Turec Etabeki, "Azerbaycan ve Nasyonalisme İrani", *Goftogu*, sy. 33 (2002), s. 23.

63 "Türk Ocağında Konferans", *Yeni Mecmua*, sy. 81 (1923), s. 317-318.

64 Hasan Ruşeni, "İran'ın İç Yüzü", *Vatan*, sy. 438 (1924), s. 2.

geçirilmesini emretti.⁶⁵ Mevcut arşiv belgelerine esasen Ruşeni Bey'e karşı "Asayiş" gazetesinin 8 numarasında, "Azerabadegan" gazetesinde ise bir numarada makaleler yayımlanır ve nüshaları Azerbaycan ordu komutanlığından Harp Bakanlığı'na bilgilendirmek için gönderilir.⁶⁶

Ruşeni Bey'den başka, İran Türkleri konusunu çıkışları ve yazıları ile Osmanlı matbuatının gündemine taşıyan aydınlardan biri de Süleyman Nazif'tir. Edib'in önemli yazılarından biri "Yetim Kardeşlerimiz" adı ile Resimli Gazete'de çıkan makaledir (10 Mayıs 1924). Makaleden bazı hisseleri burada aktarıyoruz: ...

Acemistan'ın hal ve Mukadderatı bizi hiçbir suretle alakadar etmez. O kavmin ne husumetinden korkarız ne de dostluğundan bir fâide-yi fiiliye tahsil edeceğine itimadımız vardır. Yalnız İran idaresine düşmüş birkaç milyon hemürkümüzün istikbalî bâdi-yi endişe olabilir. Arnavutlarla Araplar bizden ayrıldandan sonra vücuda gelen vahdet-i milliye gözlerimizi şarka çevirdi. En evvel Azerbaycan-ı İran'daki kardeşlerimizi görüyoruz. Kendilerine hâkim olan Acemlere zekâ ve seciyelerile pek ziyade mütafavvık bulunan bu esir Türkleri düşünmek vazifemizdir...⁶⁷

Bu yazı da Ruşeni beyin yazıları gibi İran'da sert tepkilere yol açtı ve harp naziri Kuzeybatı ordu komutanı Abdullah Tehmasbi'ye Azerbaycanlıların makaleye karşı duygularını en kısa zamanda gazetelerde yazmalarını emretti.⁶⁸

İstanbul'da İran Türkleri ve Azerbaycanlılar hakkında yayımlanan yazıları dikkatle izleyip Tahran'ı bilgilendiren İran diplomatları bu yazıları Türkiye Devleti'nin İran'ın Türk bölgelerini ayırmak maksadı güden yeni siyaseti gibi değerlendirirlerdi.⁶⁹ Türklerin propagandasının karşısını almak için Azerbaycan'da Farsçayı yaymakla beraber Türkçe kitapların girişinin yasaklanması gerekliliğinin altını çiziyorlardı.⁷⁰

Aynı zamanda, Türkiye'nin Azerbaycan'a propaganda yürütmek için özel memurlar gönderdiği iddia ediliyordu. Örneğin 17 Temmuz 1923 tarihli bir raporda bazı subaylar ve memurların eczacı ve derviş kılığında Azerbaycan'a

65 Behbudî, *Ruzşomare Tarixe Moasere İran*, C. IV, s. 382.(28 Ekim 1924 tarihli belge).

66 Behbudî, *Ruzşomare Tarixe Moasere İran*, C. IV, s. 2. (21 Mart 1924 tarihli belge).

67 Süleyman Nazif, "Yetim Kardeşlerimiz", *Resimli Gazete (1924)*, 11/04/2018, sa. 23.00, <http://www.tribun.one/tarih-adbyyat/tarih/1413-1392-02-20-20-06-45>

68 Behbudî, *Ruzşomare Tarixe Moasere İran*, C. IV, s. 218.

69 Hedayetollah Behbudî, *Ruzşomare Tarixe Moasere İran*, C. II, Moesseseye Motaleat ve Pejuheşhaye Siyasi, Tahran, 2009, s. 515.

70 Behbudî, *Ruzşomare Tarixe Moasere İran*, C. III, s. 232.

gönderildiği, Türkiye Devleti'nin İran'da propaganda yapmak için yıllık bir milyon lira harcadığı iddia ediliyordu.⁷¹

Yine Dış İşleri Bakanlığı'na gönderilen 15 Temmuz 1923 tarihli bir raporda İran'ın İstanbul Büyükelçisi İshak Han Mufahhamuddovle Türkiye Devleti'nin Azerbaycan'da Türkçülük propagandası yürüttüğünü yazar ve Azerbaycan ve diğer Türk bölgelerde Türkiye'nin okul, hastane ve diğer müesseseler açmasına izin verilmemesi için uyarır ve bunun büyük sorunlar yarada bileceğini söyler.⁷²

İran Büyükelçiliği Dış İşleri Bakanlığı'na gönderdiği 13 Eylül 1923 tarihli bir raporda ise İstanbul'da ikamet eden İranlı tüccarların mektubu yer almakta. Şu mektupta Türklerin geçmişte Türk subayı ve İttihat ve Terakki komitesi üyesi olan İbrahim Mollazade adlı bir şahısın İran Azerbaycan'ında merkezî devlete karşı isyanın liderliğini üstlenmesi için davet ettikleri iddia ediliyordu.⁷³

Aynı zamanda Türkiye'nin Azerbaycan'da olan vatandaşlarının faaliyetleri de dikkatle izlenir ve merkeze rapor edilirdi. Örneğin 21 Temmuz 1925 tarihli bir raporda Urumiye'de olan Kemal Bey adlı Türk askerinin İslam birliği adı altında propaganda yürüttüğü, aslında Azerbaycan'ın Türkiye'ye birleşmesini tebliğ ettiği ve Ruşeni Bey ve Süleyman Nazif'in ideasını takip ettiği yazılmıştı.⁷⁴

Yine 17 Kasım 1925 tarihinde, önce de anti Türk ve Farsçı içerikli makalelere yer veren Hablul Metin gazetesi Ankara'dan Urumiye'ye gelmiş Türk hekimlerinin orada hastane açmak niyetinde olduklarını yazarak bunun Türkiye nüfuzunun artmasına neden olabileceğinin altını çiziyor ve Türkiye'nin farklı zorluklarla karşı karşıya olmasına rağmen Türkçeyi yaymak için Azerbaycan'a memurlar göndermeyi ihmal etmediğini iddia ediyordu.⁷⁵

Azerbaycan'da faaliyet gösteren Türk diplomatların faaliyetleri, halkla samimi ve yakın ilişkilerinden duyulan rahatsızlık ve endişe de dönemin belgelerinde aks ettirilmiştir. Örneğin Dışişleri Bakanlığı Urumiye temsilcisinin 1 Aralık 1925'te bakanlığa gönderdiği bir raporda Türkiye konsolosluğunun Pantürkizm propagandası yaptığı yazılır ve halkın Türkiye propagandasından ve konsülün

71 Muhammed Hasan Kavosi Aragi, *Gozideye Esnade İran ve Osmani Dovrane Kacar*, C. VII, İran Dışişleri Bakanlığı, Tahran 1996, s. 42-43.

72 Behbudi, *Ruzşomare Tarixe Moasere İran*, C. III, s. 215.

73 Behbudi, *Ruzşomare Tarixe Moasere İran*, C. III, s. 320.

74 Behbudi, *Ruzşomare Tarixe Moasere İran*, C. V, s. 186.

75 Muhammed Temeddon, "Az Orumiyeh Minevisend", *Hablul Metin*, sy. 37 (1925), s. 13.

olumlu, sıcak davranışlarından etkilene bileceğinden endişe duyulurdu. Rapora göre, Türk memurları Urumiyelilerin Türkiyelilerle aynı dil ve kültüre mensup olduklarının altını çiziyorlardı, üstelik yerli halktan bazıları da aynı düşünceye sahiplermiş.⁷⁶

Sonuç

20. yüzyılın başlarında Güney Azerbaycan'da Türkçü ve millî uyanış harekâtının yansımaları Meşrutiyet Devriminden önce ve Meşrutiyet devrinde Türkçe derslikler ve okullar, Türkçe veya Türkçe/Farsça gazeteler gibi örneklerde kendini gösterse de Azerbaycan'ın yenilikçi ve aydınlık harekâtında hiçbir zaman egemen akıma çevrile bilmedi ve her zaman İran/Fars milliyetçiliğinin gölgesinde kaldı. Zaman zaman hükümetler tarafından da destek gören İran/Fars milliyetçiliği baskısının yankılarını okullarda Türkçe eğitiminin yasaklanması, Türkçe gazetelerin yayımının dayandırılmasında görürüz. Bu konuda Osmanlıların Azerbaycan'da nüfuzundan duyulan endişenin önemli payı var idi ve Türkçenin yayılması ve gelişmesinin karşısının alınmasını savunanlar ülkenin bölünme tehlikesini ve Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti ile birleşme olasılığını ortaya atıyorlardı. Fakat Osmanlı'nın yeni düşünceleri, edebiyatı, şiir ve kitapları kendi yolunu Azerbaycan'a bulur ve Azerbaycanlılar da çoğu zaman Osmanlı Türkleri ile olan aynı soy köklerinin farkında idiler. Osmanlılara duyulan manevi yakınlık Azerbaycan'ın batı bölgesi ve özellikle de Urumiye'de daha güçlü olduğu halde, veliahtların merkezi olan, Kaçar devletinin ikinci payitahtı sayılan ve Darussaltana adlanan Tebriz'de merkezilik bağları daha güçlü idi. Meşrutiyet devrimi yıllarında bazen Tebriz'de bağımsızlık talepleri ileri sürülse de⁷⁷ bu genel bir talebe çevrilmemişti. Nitekim 1917 yılında Bakü'den Müsavat partisinin Tebriz'de bulunan Azerbaycan Demokrat Partisi liderlerine İran'dan ayrılıp kuzey Azerbaycan'la birlikte federasyon oluşturma önerisi de Tebrizli liderler tarafından geri çevrilmişti.⁷⁸

Birinci Dünya Savaşı döneminde Türkçü ziyalılar Osmanlı ordusu desteği ile Azerbaycan'da birkaç aylık idareciliği ele geçirseler de durum Kafkaslarda giden proseslerden farklı oldu ve Osmanlı ordusunun Azerbaycan'ı terk etmesi ile durum eskisine döndü, fakat bu defa asimilasyon ve Farslaştırma siyasetleri daha aktif yürütülmeye başlatıldı ve Türkçü dairelere baskı daha da güçlendi. Bu durum

76 Dehnevi, *age.*, ss. 135-137.

77 Hugo Grothe, *Sefernameye Grothe*, çev. Mecid Celilvend, Merkez, Tahran, 1991, s. 342.

78 Etabeki, *age.*, s. 24.

Rıza Pehlevi'nin askerî darbesinden sonra artık sistemli bir biçim aldı ve İran/Fars milliyetçiliği devletin resmi siyasetine çevrildi. Farsça yeni milliyet inşasında merkeze oturtuldu ve bununla beraber Türkiye'nin etkisi ve nüfuzu karşısında neredeyse Safeviler dönemindeki din faktörü gibi kullanıldı. Böylece, dile siyasal anlam ve fonksiyon yüklendi ve artık bertaraf edilmesi gereken yabancı, istila dili gibi görülmeye başlayan Türkçenin üzerinde hala da devam etmekte olan baskı uygulanmaya başlatıldı.

Gösterilen baskılar ve araştırmamızın konusu olan dönemin belgelerinde aks ettirilenler açıkça gösteriyor ki Azerbaycan'da Türkçü düşünce etki ve nüfuz dairesini güçlendirmek potansiyeline sahip idi ve hükümet aslında onu genişlenmeden, başlangıçta iken bastırmak istiyordu.

Türkçe dergiler ve kitapları yasaklamak ve Türkçüleri taziyik altında tutmak gibi baskılayıcı uygulamalarla beraber, İran devleti asimilasyon ve radikal milliyetçi siyasetlerine meşruiyet kazandırmak için ideoloji bir mücadele de başlattı ve İran tarihinde ilk kez, milliyetçilik tonları olan resmî devlet tarihçiliği yaratıldı.⁷⁹ Bu istikamette Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde konuşulan Tatça ve Talişça gibi İran menşeli diller geniş araştırmalar konusu oldu. Tüm bu araştırmaların temelinde ise Azerbaycanlıların tarihi açıdan İran dilli oldukları, son asırlarda Türkleştiği, bu Türkleşmenin kimlik, soy ve ırk değişmesi değil de sadece Moğol-Türk hanedanlar ve Osmanlıların baskınları sonucunda baş veren basit bir dil değişimi olduğunu ispatlamak çabası dayanırdı.

Böylece Pehleviler devrinin başlanması ile Türkçü hareket Azerbaycan'da tam genişlenmeden ve toplumun bütün katlarına yayılmadan ciddi darbeler alarak susturuldu, fakat yok olmadı ve sonraki yıllara ait belgeleri inceledikte onun faaliyetinin tam dayandırılmamasını görürüz.

Sonuç olarak, 19. yüzyılın sonlarından itibaren, modernleşme harekâtı ile münferit, bireysel aydınlar harekâtı olarak başlayan Türkçü akımın, sonraki yıllarda hayatını sürdürerek, özellikle 1979 devriminden sonra etki dairesini genişlettiğini, bugün İran Azerbaycan'ında güçlü ve etkin sosyal bir akım konumuna geldiğini söyleyebiliriz.

79 Ali Muhammed Terefdari, "Tarikhnegariye Nasyonalistiye Moasere İran ve Payegozariye Ohame Tarikhye Mokaddes", *Sure Endiše*, sy. 50-51(2011), s. 223.

Kaynaklar

- Afşar, İrec, *Zendegiye Tufani (Khaterate Seyyed Hasan Takizade)*, Elmi, Tahran, 1989.
- Avşar, Mahmud, “Meseleye Melliyet ve Vehdete Melliye İran”, *Ayende*, sy. 8(1927), ss. 559-569.
- Avşar, Meccüsaltana, “İran Edebiyatına Bir Nazer”, *Türk Yurdu*, c.XIV/sy. 155(1334), ss. 142-145.
- Avşar, Meccüsaltana, “İran’da Sanayi-i Nefisesi, Eş’ar”, *Türk Yurdu*, c.XIV/sy. 158(1334), ss. 254-258.
- Behbudi, Hedayetollah, *Ruzşomare Tarixe Moasere İran*, C. II, Moesseseye Motaleat ve Pejuheşhaye Siyasi, Tahran, 2009.
- Behbudi, Hedayetollah, *Ruzşomare Tarixe Moasere İran*, C. III, Moesseseye Motaleat ve Pejuheşhaye Siyasi, Tahran, 2010.
- Behbudi, Hedayetollah, *Ruzşomare Tarixe Moasere İran*, C. IV, Moesseseye Motaleat ve Pejuheşhaye Siyasi, Tahran, 2011.
- Behbudi, Hedayetollah, *Ruzşomare Tarixe Moasere İran*, C. V, Moesseseye Motaleat ve Pejuheşhaye Siyasi, Tahran, 2014.
- Berengian, Sakina, *Azeri And Persian Literary Works In Twentieth Century Iranian Azerbaijan*, K. Schwarz, Berlin, 1988.
- Beyat, Kave, *Pantorkism ve İran*, Perdise Daneş ve Şiraze, Tahran, 2008.
- Canpulad, Seyyed Ahmed, *Sergozaşte Yek Efsere İrani*, Perdise Daneş ve Şiraze, Tahran, 2007.
- Cerideye Melli*, sy. 24 (1906), s. 2.
- Dehgan, Ali, *Serzemine Zertoşt, Ozae Tebü Siyasi Egtesadi Ferhengi Ectemayi Tarikhiye Rezaie*, Ebne Sina, Tahran, 1970.
- Dehnevi, Nezameli, *Esnadi ez Revabete İran ve Torkiye (1922-1937)*, İran Dışişleri Bakanlığı, Tahran, 2007.
- “Devlet-i Aliye-i İran”, *Tercüman-ı Hakikat*, sy. 7009-1809(1900), s. 1.
- Etabeki, Turec, “Azerbaycan ve Nasyonalisme İrani”, *Goftogu*, sy. 33 (2002), ss. 17-35.
- Fettahi, Fetheddin, *Sefernameye Mirza Fettah Khan Germrudi*, Tahran, 1969.

- Ganizade, Mahmud, “Khitabe (Türk Cevanlerine)”, *Feryad*, sy. 9 (1907), ss. 2-3.
- Gasemi Puya, Egbal, *Medarese Cedid Der Dovreye Gacariyye*, Merkeze Neşre Daneşgahi, Tahran, 1998.
- Gasempur, Davud, *Orumiyeh der Dovreye Meşrute*, Perhib, Kerec, 2012.
- Grothe, Hugo, *Sefernameye Grothe*, çev. Mecid Celilvend, Merkez, Tahran, 1991.
- Heyet, Cevat, *Seyri Der Zebanha ve Lehchaye Torki*, Naşreno, Tahran, 1986.
- İran İslam Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Arşivi: 1302-15-36-11.
- İran İslam Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Arşivi: 1302-15-36-19.
- İran İslam Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Arşivi: 1302-45-20-87.
- İran İslam Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Arşivi: 1303-1-7-99.
- “İranə dair, Hablul Metinin bir bəndinə cavab”, *İrşad*, sy. 14 (1907), s. 3.
- Kavosi Aragi, Muhammed Hasan, *Gozideye Esnade İran ve Osmani Dovrane Kacar*, C. VII, İran Dışişleri Bakanlığı, Tahran, 1996.
- Kesrevi, Ahmed, “Derbareye Azerbaycan”, *Peyman*, sy. 7 (1942), ss. 475-488.
- Kesrevi, Ahmed, *Taikhə 18 Saleye Azerbaycan*, Emirkebir, Tahran 1977.
- Kesrevi, Ahmed, *Tarikhe Meşruteye İran*, Emirkebir, Tahran, 1977.
- Kesrevi, Ahmed, *Zendeganiye Men*, Tahran 1944.
- Litten, Wilhelm, *Khaterate Litten Serkonsule Alman der Tebriz der Esnaye Cenge Cehaniye Evvel*, çev. Perviz Sedri, İranşehr, Tahran 1989.
- “Merifet Şagirdaninin Khitabesi”, *Feryad*, sy. 11 (1907), s. 4.
- Mirza Ebulkasim Eminoşşer' Khoyi, “Tarikhe Cenayat ve Tehacomate Eramene, Esmail Ağa Simitgo ve Serdar Maku der Azerbaycan”, haz. Ali Sedrayi Khoyi, *Mirase Eslamiye İran*, c. X (1999), s. 13-80.
- Motamedolvezare, Rehmetollah Khan, *Orumiye der Moharebeye Alemsuz*, Perdise Daneş, Tahran 2011.
- Mustafayev, Vidadi, *Cenubi Azerbaycan Meselesinin Öyrenilmesi*, Nurlan, Bakı, 2002.
- Nazif, Süleyman, “Yetim Kardeşlerimiz”, *Resimli Gazete (1924)*, 11/05/2018, sa. 23.00, <http://www.tribun.one/tarikh-adbyyat/tarikh/1413-1392-02-20-20-06-45>.

“Nokteye Ehemme Gabele Tevecchoe Edareye Məaref ve Olume Azərbaycan”, *Hablul Metin*, sy. 15 (1906), s. 10-11.

Parsanejad, Parsa, “Vehdete Melliiye Heyate Kovm Est”, *Hablul Metin*, sy. 22 (1907), s. 22-24.

Reisniya, Rehim, *Heyder Emioğlu der Gozer ez Tufanha*, Donya, Tehran, 1981.

Reisniya, Rehim, *İran ve Osmani der Astaneye Garne Bistom*, C. II, Sotude, Tebriz, 1995.

Resulzade, Mehmet Emin, *Gozareşhayi ez Engelabe Meşrutiyete İran*, çev. Rehim Reisniya, Şiraze, Tehran 1998.

Ruşeni, Hasan, “İran’ın İç Yüzü”, *Vatan*, sy. 438 (1343/1924), s. 2.

Sefvet, Muhammed Ali, *Tarikhe Ferhenge Azerbaycan*, Kum, 1950.

Serdariniya, Semed, *Darolfonune Tebriz, dovvomın merkeze amuzeşe aliye İran*, Şems, Tebriz 2003.

Şafak, Sadık Rızazade, *Divane Mirza Ebulkasım Aref Kazvini*, Machriqui, Berlin, 1924.

Takizade, Seyyed Hasan, *Tarikhe Engelabe Meşrutiyete İran*, Ferdovs, Tahran, 2000.

Temeddön, Mohemmed, *Ozæe İran der Cenge Cehaniye Evvel ya Tarikhe Rezaiye*, Eslamiyye, Tahran 1971.

Temeddön, Muhammed, “Az Orumiye Minevisend”, *Hablul Metin*, sy. 37 (1925), s. 13-15.

Terefdari, Ali Muhammed, “Tarikhnegariye Nasyonalistiye Moasere İran ve Payegozariye Ohame Tarikhye Mokaddes”, *Sure Endişe*, sy. 50-51(2011), s. 219-225.

Tevetoğlu, Fethi, *Ömer Naci*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1987.

“Türk Ocağında Konferans”, *Yeni Mecmua*, sy. 81 (1923), s. 317-318.

Xəlilov, Nəriman, *Azərbaycanda Məktəb Və Pedaqoji Fikir Tarixindən*, H.Zərdabi adına Gəncə Dövlət Pedaqoji İnstitutu, Gence 1998.

Zöhrabbəyov, Salah, “İrane dair”, *İrşad*, sy. 266 (1906), s. 3.